

PRZESTRZEŃ LITURGICZNA KOŚCIOŁÓW EWANGELICKICH W PRUSACH KRÓLEWSKICH

Słowa kluczowe: luteranizm, protestantyzm, sztuka nowożytna, sztuka protestancka, Prusy Królewskie

Keywords: Lutheranism, Protestantism, modern art, Protestant art, Royal Prussia

Schlüsselwörter: Luthertum, Protestantismus, neuzeitliche Kunst, protestantische Kunst, Königliche Preussen

W nowożytnych dziejach wielu kościołów Prus Królewskich można w miarę precyzyjnie uchwycić czas, w którym katolicycy parafianie odchodzili od wiary rzymskiej i stawali się członkami nowego wyznania, określanego z czasem jako ewangelickie lub protestanckie. Był to proces zazwyczaj ewolucyjny, rozciągnięty na kilka lub nawet kilkanaście lat, w trakcie którego stopniowo przyjmowano nową wykładnię Ewangelii i drogę zbawienia proponowaną przez Marcina Lutera oraz krąg ukształtowanych przez niego teologów i luterzańskich księży. Pod koniec XVI wieku w Prusach pisano: „tak więc kościoły i świątynie były wzięte w posiadanie nie przemocą, ani z własnej zuchwałości i śmiałości, ale z nadanych miastom nadań i indultów królewskich, a więc to, co przodkowie nasi wybudowali i na służbę Bożą ufundowali, po zmianie bezbożnych zwyczajów jest przez nie użytkowane i zachowywane dobrym prawem, za zgodą ich królów i bez sprzeciwu przeciwnej strony”¹.

Parafie ewangelickie nie tyle przejmowały kościoły katolickie, ile powoli dostosowywały ich wnętrza do nowych potrzeb, były bowiem, jak wynika z praktyki i z przytoczonego powyżej wyводу, wciąż „u siebie”. To dostosowywanie polegało na zacieraniu podziału między strefami sacrum i profanum, wypracowaniu innej dyspozycji przestrzeni wokół ołtarza i ambony oraz fundacji nowych sprzętów kościelnych zdobionych chrystologiczną ikonografią, zgodną z wypracowaną przez duchownych luterzańskich teologią i zasadą *solus Christus*. Ewolucję przy zmianie przynależności konfesyjnej widać choćby w kościołach św. Janów w Toruniu i św. Mi-

* Prof. UMK dr hab. Piotr Birecki – kierownik Katedry Zabytkoznawstwa i Muzealnictwa na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0755-137X>, e-mail: Piotr.Birecki@umk.pl.

¹ M.G. Müller, „Wýwóđ w kwestii religijnej miast pruskich”. *Dokument do dziejów wyznania i polityki w Prusach Królewskich*, w: M.G. Müller, *Zrozumieć polską historię*, Poznań 2012, s. 176.

kołaja w Grudziądzu, które były przez pewien czas świątyniami symultanicznymi, umożliwiającymi naprzemiennie korzystanie z nich luteranom i katolikom².

Oczywiście w początkowym okresie reformacji luteranńskiej incydentalnie dochodziło do niszczenia elementów wyposażenia w – nielicznej na szczęście – grupie zazwyczaj klasztornej i miejskich kościołów. Działania ikonoklastyczne odnotowano w wielu miastach południowego pobrzeża Bałtyku od Trzebiatowa w 1521 roku do Rygi w 1524 roku i Parnawy (dzisiejszego Pärnu) w 1526 roku. W rzece Dźwinie przepływającej przez Rygę topić miano gotycką figurę Marii, sprawdzając, czy będzie pływać jak czarownica³. Ikonoklaści, a dokładniej antykatolicycy wandalę (bo tu ich głębsza świadomość obrazu jako zbędnego medium pomiędzy Bogiem a człowiekiem jest dyskusyjna)⁴, zaatakowali też wyposażenie kościołów w Gdańsku czy w Prabutach. W tym pierwszym mieście dotyczyło to wyposażenia kościoła będących w kryzysie życia duchowego dominikanów: tamtejszych ołtarzy, rzeźb i obrazów, a w tym drugim – niezidentyfikowanych rzeźb i obrazów, które miały być zwożone na targ w Prabutach. Rzadziej wrogą postawę wobec wyposażenia kościelnego wykazywała szlachta, jak Fabian z Dohna, który jeszcze w 1610 roku z kościoła w Wilczętach koło Pasłęka kazał usunąć nieświęte już wizerunki. Ogólnie rzecz biorąc, reakcja władz państwowych i miejskich, czasem wymagająca katowskiego topora, szybko wygasła zelockie próby ikonoklastycznego oczyszczenia wnętrz kościelnych z „papistowskich bałwanów”⁵.

² T. Glemma, *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich*, Toruń 1934, s. 113; *Geschichte Thorns aus Urkunden. Dokumenten und Handschriften bearbeitet von dr J.E. Wernicke*, t. II: *Die Jahre 1531–1840 umfassend*, Thorn 1842, s. 94; K.G. Praetorius, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, oprac. J.E. Wernicke, Thorn (Culm) 1832, s. 79. W kościele św. Janów w Toruniu katolicy odprawiali swe nabożeństwa w części północnej kościoła (od strony Lekcji), a protestanci od południa (od strony Ewangelii). Umowa rezerwowała czas na nabożeństwa protestanckie w niedziele i piątki (od godz. 6 do 8 i od 13 do 15). Według niej proboszcz i wikariusze mieli wadać językiem niemieckim i głosić kazania wyłącznie w tym języku. Ich utrzymanie pokrywać miały odstąpione beneficja, a na ich mieszkanie przeznaczono plebanię. Chór kościelny miał śpiewać katolikom oraz protestantom i miał być przez nich utrzymywany. Obydwa wyznania miały równoprawnie korzystać ze świątyni podczas ślubów i pogrzebów. Odnośnie do Grudziądza i kościoła św. Mikołaja zob.: *Dzieje Grudziądza*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992, s. 243; A.G.H. Lambeck, *Geschichte der Begründung und des Wachstums der Reformation in Westpreussen*, Thorn 1850, s. 14.

³ S. Michalski, „Hölzer wurden zu Menschen”. *Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526*, w: *Baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel [...]*, red. M. Asche, W Buchholz, A. Schindling, cz. 4, Münster 2012, s. 147–148. Zagadnienia związane z niszczeniem wyposażenia omawia też L. Arbussow, *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland: im Auftrage der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga*, Leipzig 1921.

⁴ Pojęcie wandalę atakującego wyposażenie kościołów pojawiło się dość późno, bo w czasach rewolucji francuskiej, zob. F. Souchal, *Wandalizm rewolucji*, Warszawa 2016, s. 16–32.

⁵ S. Michalski, *Rywalizacja luteranско-katolicko-kalwińska na przykładzie sztuk plastycznych w Gdańsku około roku 1600*, w: *Mistrz światła i nokturnu. Narodziny baroku w malarstwie dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Ossowski, Pelplin 2008, s. 35; P. Birecki, *Architektura i wyposażenie kościołów protestanckich w Gdańsku i na jego wiejskim terytorium*, w: *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutera*, t. I: *Eseje*, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 181–183; J. Leo, *Dzieje Prus*, przekł. J. Wojtkowski, Olsztyn 2008, s. 401–402. Trzeba być bardzo ostrożnym w rozumieniu zapisów kontreformacyjnych kronikarzy katolickich, którym

Co ciekawe, jeszcze na początku XVII wieku odżywały próby dokonania rewolucyjnych zmian we wnętrzach świątyń, podsycane przez antyobrazowo zorientowanych kalwinistów, ale nie przyniosły one fizycznych, a jedynie słowne i wizualne ataki na wizerunki osób boskich i świętych. Katolicy, co rozumiało, także bronili wyposażenia swoich kościołów, ale do czasu, kiedy to ikonoklastyczny (?) barok pozbawił sprzętów wiele ich gotyckich świątyń⁶. Ocalały głównie rzeźby cieszące się szczególnym kultem wiernych. Katolicko-protestancką polemikę religijną wpisano nawet w ikonografię obrazów: w epitafium Johanna Huitzingi z kościoła św. Jana w Gdańsku (w 1584 roku, z papieżem umieszczonym w piekle), w podgdańskim Łęgowie (w 1660 roku, gdzie wrogowie krzyża, m.in. duchowny luterański, Turcy i Szwedzi starają się przewrócić go przy pomocy piły i topora) lub w Pręgowie (Herman Han, obraz *Wizja św. Tomasza z Akwinu*, gdzie hydra ma głowy Lutra, Kalwina, Socyna[?], sultana i chana krymskiego)⁷. W rozważaniach nad protestanckim atakiem skierowanym na obrazy ważny jest symboliczny moment przygotowania kościoła do służby dla odnowionej wspólnoty, która w ten sposób zyskiwała punkt odniesienia do pisania od nowa swojej duchowej historii. Taki akt oczyszczenia miał za sobą także i Toruń, co opisano na kartach *Thorner Denkwürdigkeiten*, informując o niszczeniu wyposażenia bliżej nieopisanego świątyni i jej przygotowaniu dla chrześcijan zwanych też protestantami⁸.

BUDYNEK KOŚCIOŁA EWANGELICKIEGO I JEGO PRZESTRZEŃ LITURGICZNA

Idealny, zdesakralizowany i oczyszczony z obrazów kościół ewangelicki, w którym rozbrzmiewa tylko słowo kazania podczas nabożeństwa czy śpiew pieśni duchowych, pozostał jedynie w sferze teologicznych marzeń. W Prusach Królewskich nigdzie nie można było spotkać wnętrza kościelnego, poza menonickimi domami modlitwy,

zależało na jak najbardziej negatywnym przedstawieniu protestantów. Przypomnijmy, że Albrecht Hohenzollern zakazał jakichkolwiek wystąpień przeciw obrazom.

⁶ O zjawisku usuwania średniowiecza i postawie wobec dawnej sztuki zob.: P. Krasny, M. Kurzej, *Katolicki ikonoklazm, cenzura i niechęć do obrazów w epoce potrydenckiej i w najnowszych dziejach Kościoła. Zarys problematyki*, w: *Zniszczyć obraz. Ikonoklazm europejski. Akt destrukcji i akt twórczy*, red. A. Saar-Kozłowska, Warszawa 2024, s. 99–114.

⁷ J. Tylicki, J. Żukowski, *Chwała i marność świata. Moralizatorskie imaginarium Hermana Hana*, w: *Zmienność fortuny. Alegorie Hermana Hana*, red. J. Żukowski, Warszawa 2023, s. 47.

⁸ F. Skibiński, *Johann Regius i Konrad Graser Starszy o kulcie obrazów. Przyczynek do dziejów sztuki w nowożytnym Toruniu*, „Zapiski Historyczne” 76(2011), s. 77–86; Michał Coletus i Johannes Walther bronili z kolei obrazów, zob.: A. Ziemia, *To, czego nie widzimy. Protestantkie kontrowersje wyznaniowe w malarstwie i rzeźbie gdańskiej w latach 1590–1620*, w: *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. I: *Eseje*, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 160. Antyobrazowe działania w Toruniu, choć można się domyślać, że dotyczyły kościoła Mariackiego, który stał się główną protestancką świątynią miasta, odbyły się jedynie na kartach kroniki, budując świadomość oczyszczenia wnętrza z wizerunków fałszywych bogów. Po utworzeniu parafii ewangelickiej w 1557 r. zmiany dotknęły jedynie ołtarz główny, z którego usunięto relikwie i postaci świętych, pozostałe, nieużywane, starzejące się sprzęty katolickie stopniowo zniknęły z kościoła; zob.: P. Birecki, *Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie reformacji*, w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu*, red. K. Kluczajd, Toruń 2005, s. 275–294.

przypominającego kalwińskie kościoły Niderlandów, Fryzji, Francji czy Szwajcarii⁹. Wręcz przeciwnie, stopniowo we wszystkich wnętrzach w służbie luteranizmu zaczęły się pojawiać liczne obrazy ołtarzowe, emporowe i epitafijne, figuralne dekoracje ław kolatorskich i ławek, ambon, konfesjonałów, chrzcielnic oraz stropów, wprzęgnięte w dydaktykę prezentującą najczęściej spektrum postaci i wydarzeń biblijnych oraz – rzadziej – dekorację emblematyczną. Nie było w nich „pusto jak w kalwińskim zborze”. Wnętrze kościoła ewangelickiego na pierwszy rzut oka niewiele różniło się od wnętrza katolickiego pod względem jakości i liczby elementów wyposażenia, które często uzupełniało istniejące nadal wyposażenie pokatolickie. Pewnym rozróżnieniem były malowane lub rzeźbione portrety Marcina Lutra, które znajdowały się np. w kościele Bożego Ciała i św. Jana w Gdańsku, w kościele w Górsku czy – sięgnąwszy dalej – w kościołach Prus Książęcych: w Rychnowie, Kraskowie czy Sępólnu¹⁰.

Koegzystencja wyposażenia sprzed reformacji i stworzonego z jej zasadami miała miejsce tylko w odziedziczonych kościołach średniowiecznych, te nowo wznoszone bowiem, np. kościoły w Górsku, Skarszewach, Kaczynosie, Kończewicach, kościół Zbawiciela w Gdańsku na Zaroślaku czy staromiejski kościół ewangelicki w Toruniu, nie miały już w swym wnętrzu pokatolickich sprzętów. Co ważne – utrzymano średniowieczne wezwania kościołów, czasem nadawano je tym nowo budowanym, ale zawsze starano się zorganizować uroczystość konsekracyjną, podczas której wygłaszano kazanie i wspomniano o dziejach budowy kościoła i osobach w nią zaangażowanych¹¹.

Kościoły należące do pokatolickiego dziedzictwa wywarły znaczący wpływ na kształtowanie się ewangelickiego wnętrza, siłą rzeczy zachowując dzięki łukom tęczowym wyraźne architektoniczne rozgraniczenie pomiędzy prezbiterium (sacrum) a nawą (profanum). Zaczęto jednak z czasem zacierać symboliczny podział ich przestrzeni, wierząc w powszechne kapłaństwo wiernych. Utrzymano oczywiście świadomość odrębności prezbiterium jako miejsca sprawowania liturgii ołtarza, pochówku najbardziej zasłużonych obywateli czy ustawienia chrzcielnicy, ale zaczęto wprowadzać do jego wnętrza ławy kolatorskie czy empory przeznaczone dla członków rady kościoła i opiekunów finansowych parafii, czego przykładem są kościoły w Górsku, Kaczynosie, Krzywym Kole, Jasnej czy św. Jana w Gdańsku i św. Jerzego w Malborku. Oddzielenie prezbiterium od nawy starano się też neutralizować przez niewyodrębnianie prezbiterium podwyższeniem czy balustradą z tralek, czego dobrym przykładem są wnętrza kościołów ewangelickich w Borętach czy w Palczewie¹².

⁹ Zob. m.in. A. Spicer, *Calvinist churches in early modern Europe*, Manchester–New York 2016; R. Steensma, *Protestantse kerken hun pracht en kracht*, Bornmeer 2013.

¹⁰ P. Birecki, *Architektura i wyposażenie kościołów protestanckich*, s. 182–183; P. Birecki, *Rola portretów Marcina Lutra i Filipa Melanchtona w Prusach*, w: *Marcin Luter 1517–2017*, red. M. Obremski, Toruń 2018, s. 75–93.

¹¹ Przykładem – kazania wygłoszone w ratuszu brodnickim po jego adaptacji na kościół ewangelicki czy kazanie wygłoszone podczas konsekracji kościoła św. Jerzego; zob.: I.G. Gödtke, *Kirchengeschichte der Stadt Straßburg*, „Archiv für Vaterländische Interessen oder Preußische Provinzial Blätter. Neue Folge” 2(1845), s. 690; R. Heuer, *St. George-Kirche*, Thorn 1907, s. 46; P. Arndt, *Geschichte der evangelisch-reformierten Gemeinde in Thorn. Festschrift zur Einweihung der neuen Kirche am 18. Februar 1904*, Thorn 1904, s. 23.

¹² Przykładowo: *Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Górsku. Sztuka i historia*, red. S. Cendrowski, Górsk 2023, s. 168; B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz We-*

Dwa ostatnie z wymienionych tu kościołów należą do grupy nowo wznoszonych kościołów, które zachowały tradycyjny układ salowego, często orientowanego wnętrza kościelnego z niewyodrębnionym na zewnątrz prezbiterium. Tradycyjne dyspozycje otrzymały też kościoły w Lipnicy (zbudowany w 1610 roku), Kończewicach (zbudowany w 1647 roku) czy Chojnicach (zbudowany w 1620 roku)¹³. Jedyńm kościołem, który miał różnić się od tego tradycyjnego pod względem organizacji wnętrza, był kościół ewangelicki gminy staromiejskiej w Toruniu, projektowany jako poprzeczny (czyli na planie tzw. *querkirche*), ale projektu tego ostatecznie nie zrealizowano¹⁴, wybrawszy tradycyjne rozwiązanie. Poprzeczną orientację wnętrza znaleźć można jedynie w XVIII-wiecznych menonickich domach modlitwy na Żuławach: w Stogach czy w Lubieszewie¹⁵.

Większość kościołów ewangelickich dużych miast pruskich: Gdańska, Elbląga i Torunia były świątyniami gotyckimi, więc chcący zerwać z katolickim orientowaniem niewiele mogli w tej materii zrobić. Zaczęto więc tworzyć drugą, równie ważną przestrzeń skupioną przy ambonie. Tej przestrzeni nie można było jednak wydzielić w kościołach wiejskich lub w tych tworzonych w ratuszach, w których – ze względu na ich niewielkie rozmiary – ambony budowano przy prezbiterium. Takie rozwiązanie zastosowano w ratuszach w Grudziądzu, w Górsku, czy w Stegnie, gdzie ambonę ustawiono już w nawie kościoła i nie wydzielano ławkami osobnej strefy koncentrującej wiernych wokół tego mebla. Znacznie większe możliwości dawały duże kościoły miejskie, w których w stronę ambony obracano ławy lub kierowano lica łóż patronackich tak, że ołtarz znajdował się po lewej lub prawej stronie osób siedzących. Takie strefy skupione na głoszonym z ambony Słowie znajdziemy na archiwalnych zdjęciach i planach wnętrz kościołów Mariackich w Gdańsku i Toruniu, św. Trójcy w Gdańsku czy u św. Jerzego w Malborku oraz w menonickich domach modlitwy na Żuławach, np. w Pordenowie i Orłowskim Polu¹⁶.

stpreussen. Kreis Marienburg, Danzig 1919, s. 22, 69–79 i 102; I. Berendt, *Św. Jan od nowa. Odbudowa kościoła św. Jana w Gdańsku 1945–2020*, Gdańsk 2021, s. 60; J. Żołnierkiewicz, *Empora w kościele pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Malborku*, Malbork–Bydgoszcz 2015, s. 13; B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Stuhm*, Danzig 1909, s. 286.

¹³ B. Heym, *Geschichte des Kreises Briesen und seiner Ortschaften*, Briesen 1902, s. 76–77; P. Birecki, *Prusy Królewskie i Prusy Zachodnie: dwa oblicza sztuki luterańskiej*, w: *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 466–476.

¹⁴ P. Birecki, *Z dziejów staromiejskiego kościoła ewangelickiego, obecnie kościoła katolickiego pw. Świętego Ducha w Toruniu*, Toruń 2013, s. 8–32.

¹⁵ B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Marienburg*, s. 67–69 i 114–115, V. Zirkwitz, *Das Dorf um Danzig*, Danzig 1940, s. 12–13 oraz 36–37.

¹⁶ P. Birecki, *Ratusze świątyniami protestanckimi na ziemi chełmińskiej*, w: *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012, s. 153–169; B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Marienburg*, s. 253.

WYPOSAŻENIE KOŚCIOŁÓW EWANGELICKICH

Mimo zmian w dyspozycji i rozumieniu przestrzeni kościoła wspólnoty luteranckie zachowały trzy najważniejsze elementy jego wyposażenia: ołtarz, ambonę i chrzcielnicę. Z czasem pojawiły się w ich kościołach mniejsze lub większe prospekty organowe, empory, a u luteranów nawet konfesjonały. Decydowała o tym postawa Marcina Lutra wobec sztuki, którą postrzegał jako rzecz nieistotną, adiaforę, która nie pomaga ani nie przeszkadza w pozyskaniu zbawienia. Sztuka miała być wyeliminowana ostatecznie z wnętrza kościelnego, ale najpierw musiała spełnić, po modyfikacji ikonograficznej, funkcje dydaktyczne związane z gruntowaniem się w parafiach teologii luteranckiej. Na jej usunięcie nie były też mentalnie przygotowane same parafie mocno osadzone w średniowiecznej przeszłości. Kalwiniści nie mieli w Prusach wystarczająco silnej pozycji politycznej i społecznej, by doprowadzić do znaczących zmian w urządzeniu kościołów. Wprawdzie prowadzono wspomniane wyżej spory teologiczne, m.in. o kościół św. Piotra i Pawła czy o kościół św. Jana w Gdańsku, ale nie przełożyły się one na całkowite oczyszczenie świątyń ze sztuki obrazowej¹⁷. W wielu z nich nadal odprawiano nabożeństwa przy ołtarzach pokatolickich.

Nie przeszkadzało to luteranom w kościele Mariackim w Gdańsku, gdzie dotychczasowy ołtarz główny ze sceną Koronacji Marii (sic!) traktowano jako świadectwo starożytności miasta i dbano o jego stan techniczny, w kościele Mariackim w Toruniu, w którym gotycki poliptyk z końca XIV wieku ze scenami chrystologicznymi (w głównym otwarciu) wzbogacono o wersety biblijne i udzielano przed nim komunii aż do 1724 roku¹⁸. Przetrzywały gotyckie ołtarze Ferberów, Tablica Dziesięciu Przykazań czy rzeźba Piękną Madonny w kościele Mariackim, okazałe dzieło Colijna de Cotera z Brukseli w kościele w Pruszczu Gdańskim, gotyckie ołtarze w Elblągu czy niderlandzki poliptyk w kościele we Wróblewie datowany na 1550 rok¹⁹.

Nowe ołtarze wznoszono już niemal zgodnie z wytycznymi Lutra: w predelli umieszczano Ostatnią Wieczerzę, w części środkowej Ukrzyżowanie, a w zwieńczeniu Zmartwychwstanie. Tak zestawioną ikonografię odnaleźć można w ołtarzach w kościołach św. Katarzyny i Bożego Ciała w Gdańsku, w Osicach, w Górsku (choć tu w zwieńczeniu znalazł się tetragram) czy u św. Jerzego w Malborku, gdzie w ołtarzu umieszczono odpowiednio: Ostatnią Wieczerzę, Ukrzyżowanie, Złożenie do grobu i najwyżej Zmartwychwstanie. Oczywiście zaproponowana przez Lutra ikonografia ołtarza nie była, jak widać, zbyt ortodoksyjnie stosowana, co zauważymy w następ-

¹⁷ O zjawisku ochrony dziedzictwa średniowiecznego zob.: *Die bewahrende Kraft des Lutherums. Mittelalterliche Kunstwerke in evangelischen Kirchen*, red. J.M. Fritz, Regensburg 1997.

¹⁸ *Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia*, oprac. B. Dybaś i M. Farbiszewski, Wrocław 1989, s. 165; K.G. Praetorius, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn*, s. 67; B. Schmid, *Der alte Hochaltar in St. Marien*, „Mitteilungen des Copernicus Verein” 15(1907), s. 40–42.

¹⁹ Z. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. II, cz. I: *Pomorze*, Warszawa 1999, s. 452; G. Döring, *Versuch einer Geschichte und Beschreibung der evangelischen Hauptkirche zu St. Marien in Elbing*, Elbing 1846, s. 41; H. Madej, *Późnogotycki ołtarz cechu piwowarów w kościele św. Mikołaja w Elblągu*, „Studia Warmińskie” 11(1974), s. 146–148; W. Rynkiewicz-Domino, *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, w: *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1: *1466–1626*, red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 256–257.

nych ołtarzach, np. w Kiezmarmku, gdzie w predelli znalazła się Pascha, wyżej Ostatnia Wieczerza, a dopiero w zwieńczeniu Zmartwychwstanie. W Gdańsku w predelli nastawy ołtarzowej w kościele św. Jana prócz Ostatniej Wieczerzy również umieszczona została Pascha, w kościele św. Bartłomieja natomiast w predelli umieszczono Ostatnią Wieczerzę, w części środkowej znalazła się *Modlitwa w Ogrójcu* pędzla Isaaka van den Blocke, a wyżej obraz *Sąd Ostateczny* z warsztatu Antona Möllera²⁰.

W kościele św. Jana w Gdańsku w nastawie będącej dziełem Abrahama van den Blocke nawiązano do patrona, lokując w części środkowej scenę chrztu Jezusa w Jordanie, a w kaplicy św. Anny w Gdańsku – wizerunek syna marnotrawnego. Ortodoksyjność Kościołów luterzańskich podkreślały dodatkowo rzeźbione postaci ewangelistów lub apostołów, takich jak św. Piotr czy św. Paweł. Te postacie umieszczono np. w nastawie ołtarza kościoła św. Jerzego w Malborku datowanej na lata 1712–1714, dwóm świętym towarzyszyli zaś apostołowie: Jan Ewangelista, Bartłomiej, Jakub Starszy, Tomasz, Tadeusz, Andrzej, Jakub Młodszy, Mateusz, Maciej i Filip²¹.

Reformacja przyczyniła się do redukcji liczby naczyń liturgicznych używanych przy ołtarzu. Wyeliminowano te związane z kultem eucharystycznym i z kultem relikwii, a więc monstrancje, kadzielnice i łódki na kadzidło oraz relikwiarze. Pozostawiono tylko te służące sprawowaniu Eucharystii, czyli kielichy z patenami oraz ampułki z tackami, i te związane z chrztem, a więc misy chrzcielne ze specjalnymi dzbanuszkami. Komunii chorym udzielano ze specjalnego, niewielkiego kielicha chorych i takiej pateny. Wprowadzono za to skrzyneczki do przechowywania opłatków oraz dzbanki, z których nalewano wino do kielicha, luteranie przyjmowali bowiem komunię pod dwoma postaciami. Z metalu wykonywano też świeczniki oświetlające ołtarze osadzonymi wewnątrz świecami²².

Udzielanie komunii było jednak ograniczone. Do sakramentu nie mogli przystąpić m.in. ci, którzy notorycznie uchylali się od spowiedzi. Luteranizm, w przeciwieństwie do kalwinizmu, nie odrzucił spowiedzi usznej. Dla kalwinistów konfesjonał był zwykłym „krzesłem szatana”, a dla luteranów miejscem duszpasterskiej rozmowy, po której następowało krótkie, zwyczajowe uderzenie pastora palcem w obudowę konfesjonału. Jego dekoracja wskazywała zawsze na moc boskiego przebaczenia. Na brankach, ściankach bocznych lub na polikach umieszczano wizerunki tych biblijnych grzeszników, którzy otrzymali od Boga przebaczenie swych wielkich grzechów. Nie zachowało się wiele wzmianek o konfesjonałach, a jeden z nich, który przetrwał w Rogowie, został niedawno zniszczony. Jego korpus zdołała scena spotkania Jezusa z jawnogrzesnicą. W Krzywym Kole znalazła się postać Marii Magdaleny, a w Pruszczu Gdańskim emblemy: serce ujęte obcęgami (przed spowiedzią) i wolne

²⁰ K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000, fot. 34; *Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII wieku*, t. 2: *Katalog*, red. T. Grzybkowska, Gdańsk 1997, s. 111.

²¹ B. Schmid, *Die evangelische Pfarrkirche S. Georgen zu Marienburg*, Marienburg 1932, s. 13.

²² Zob. M. Woźniak, *Liturgische Gefäße der protestantischen Kirchen in Königlich Preußen*, w: *Kościół i sztuka pobraża Bałtyku*, red. M. Woźniak, Toruń 1998, s. 211–254; z metalu wykonywano też misy chrzcielne wkładane do kamiennych lub drewnianych czasz chrzcielnic, metalowe były też dzwonki i okucia specjalnych woreczków do zbierania kolekty.

(po spowiedzi). Inne konfesjonały zdobiły figury Dawida, Manassesa, św. Piotra, św. Tomasza, Zacheusza, syna marnotrawnego i dobrego pasterza²³.

Drugim równie istotnym jak ołtarz sprzętem w kościele ewangelickim była ambona. Wznoszono ją powszechnie w kościołach tego wyznania. W dużych wnętrzach lokowano ją w nawie, przy filarze lub ścianie północnej (w kościele św. Jana, Mariackim w Gdańsku i Mariackim w Toruniu, w Stegnie i w Górsku) czy w przejściu z prezbiterium do nawy (w Kiezmarku i w Rogowie). Czasem, jak już wyżej wspomniano, wstawiano kosz ambony w część środkową nastawy ołtarza. O takim usytuowaniu ambony mogły decydować, tak jak w Palczewie, niewielkie wymiary budynku. Kosz ambony ustawiano na podporze, dobudowywano schody wraz z parapetem, a całość wieńczono baldachimem, łącząc go z koszem przy pomocy zapplecka. Wszystkie części składowe ambony wykorzystywano jako miejsca dla malowanych lub płaskorzeźbionych scen figuralnych niosących ściśle określony przekaz teologiczny. Podpora w kształcie kolumny symbolizowała stałość wiary (ambony w kościołach w Górsku, w Rogowie i Krzywym Kole), w kształcie figury Mojżesza – strefę Starego Testamentu (w kościele w Koźlinach i u św. Barbary w Gdańsku), kosz – strefę Nowego Testamentu (w Rogowie wyjątkowo przy wizerunku św. Pawła umieszczono na koszu postaci Aarona i Mojżesza), czasem strefę ziemskiego życia. Ambony w Stegnie (Macieja Głabitzkiego z 1687 roku), w Malborku (Salomona Scenglera z 1713 roku) czy w Górsku (z 1608 roku) zdobiły postaci ewangelistów, a w kaplicy św. Anny w Gdańsku – proroków Starego Testamentu. Natomiast w gdańskim kościele św. Bartłomieja w 1654 roku na ambonie umieszczono Zwiastowanie, Hołd Trzech Króli, Adorację Pasterzy i Chrztów w Jordanie²⁴. Wyjątkowym dziełem jest ambona w kościele w Górsku, gdzie dolną część kosza ambony (ze scenami przedstawiającymi zwiastowanie czy wniebowstąpienie) pokryto licznymi gmerkami jej fundatorów, a wyżej umieszczono siedzącego na trumnie człowieka z czaszką w rękę²⁵.

Podobnie zdobiono parapet schodów prowadzących na kosz. Czasem były to postaci ewangelistów, a czasem malowane sceny, tak jak w Krzywym Kole (Modlitwa w Ogrójcu, Biczowanie oraz Niesienie Krzyża) czy u św. Jana w Gdańsku, gdzie dzieło Izaaka van den Blocke z lat 1616–1617 nawiązywało ikonografią do sporów o zasadność obecności obrazu we wnętrzu kościelnym²⁶. Ciekawym przykładem dekoracji jest parapet ambony w kościele w Rogowie, gdzie w płycinach znalazły się idylliczne niemal pejzaże (raju?).

Dekoracja zapplecka (postaci św. Piotra i św. Pawła w kościele Mariackim w Toruniu) czy postaci Pawła i Apollodorsa (zapplecek ambony w kościele w Górsku)²⁷ wzmacniała autorytet kaznodziei, który kazaniem prowadził wiernych w stronę nieba,

²³ P. Matwiejczuk, *Spowiedź i jej historia w świetle „Ksiąg wyznaniowych” Kościoła luteranckiego*, Warszawa 2015; P. Birecki, *Sztuka w służbie luteranizmu na terenie Prus Królewskich (1517–1772)*, w: *W 500-lecie reformacji (1517–2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. Tereny dawnych Prus Królewskich*, red. J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 73–74.

²⁴ K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą*, s. 242–262.

²⁵ *Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Górsku*, s. 224–223.

²⁶ K. Cieślak, *Ambona z kościoła św. Jana w Gdańsku. Przyczynek do twórczości Izaaka van den Blocke*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 25(1994), s. 35–58.

²⁷ *Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Górsku*, s. 232.

czyli baldachimu. Jego dekoracja w postaci gołębicy Ducha Świętego odwoływała się w części podniebienia do natchnienia czerpanego z mocy Boga, a w zwieńczeniu – do zbawienia. Sugestywność wizualnego i słownego przekazu wzmacniano ustawieniem na parapecie schodów płonącej świecy lub pojedynczego, a nawet poczwórnego zegara piaskowego (klepsydry), by spalająca się świeca lub przesypany się piasek uzmysławiały słuchaczom uciekający ziemski czas, bliskość śmierci i konieczność pozyskania życia wiecznego²⁸. Niebo znajdowało się symbolicznie w górnej części baldachimu, na którym ustawiano figurę Chrystusa Zmartwychwstałego w otoczeniu aniołów noszących *arma Christi* (kościół Mariacki w Toruniu, kościół św. Piotra i św. Pawła w Gdańsku) lub personifikacje Bojaźni Bożej, Mądrości, Radości, Pokoju i Pobożności, św. Jana Chrzciela i feniksa w płomieniach (kościół św. Jana w Gdańsku). Wyjątkowym obiektem jest zewnętrzna ambona przy gdańskim kościele Bożego Ciała, która służyła głoszeniu kazań dla wiernych w czasie zarazy²⁹. W XVIII wieku w kościołach ewangelickich Prus Królewskich pojawiły się, nieistniejące już dzisiaj, tzw. ołtarze ambonowe, w których w części środkowej nastawy nie umieszczano już obrazu, lecz kosz ambony dostępny ze schodów znajdujących się za ołtarzem. Takie ołtarze znajdowały się w Dworku, Kończewicach i Palczewie³⁰.

Trzecim ważnym sprzętem znajdującym się w kościołach ewangelickich była chrzcielnica lub figura anioła chrzcielnego. W związku z desakralizacją wnętrza zarzucono korzystanie z kropielnic. Chrzcielnice, najczęściej o kielichowej formie, dziedziczono po parafiach katolickich, jak w Rogowie czy w Górsku, gdzie średnio-wieczne zabytki zyskały tylko barokowe nakrywy ze sceną chrztu w Jordanie. Ten temat ikonograficzny był zawsze popularny, jak pokazuje to chrzcielnica fundacji rodziny Zappio z gdańskiego kościoła św. Jana, przekazana do Stegny w 1682 roku. Z czasem budowano bowiem własne chrzcielnice, zdobione ikonografią pokazującą znaczenie chrztu. Jedną z najwcześniejszych jest zachowana częściowo do dziś chrzcielnica mistrza Corneliusa z kościoła Mariackiego w Gdańsku, zdobiona scenami chrztu Chrystusa w Jordanie czy przejścia Żydów przez Morze Czerwone³¹. Czasę chrzcielnicy podtrzymywały architektoniczne lub zdobione rzeźbiarsko podpory, np. w kościele w Trutnowach (przez anioły) lub przez Mojżesza (Osice). Bogatsze parafie mogły pozwolić sobie na prawdziwe arcydzieła. W kościele św. Katarzyny w Gdańsku chrzcielnicę Matthäusa Gletgera z Braniewa ozdobiły w 1585 roku intarsje, a chrzcielnicę z kościoła św. Jana z lat 1669–1682 – owalne plakiety emblematyczne oraz malowidła, m.in. ze sceną Ofiarowania w świątyni czy Chrystusa błogosławiącego dzieci. Czasem chrzcielnicy towarzyszyły malowidła ściennie odwołujące się do aktu chrztu, jak w kościele św. Katarzyny w Brodnicy, gdzie na filarze północnym umieszczono biblijne wersety związane z mocą wody, towarzyszące bohaterom Starego i Nowego Testamentu. Czasem, jak w Lubiczu, umieszczano obok

²⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu, *Ewangelicka Gmina Wyznaniowa św. Jerzego*, sygn. 131, s. 92 i 195.

²⁹ K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą*, s. 262–263, fot. 60; K. Cieślak, *Ambona z kościoła św. Jana w Gdańsku*, s. 25 (tu wymienione też inne tematy dekoracji ambon gdańskich).

³⁰ B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*, *Kreis Marienburg*, s. 22, 101–104. Nie istnieją kościoły w Dworku i Kończewicach, a w zrekatolizowanym kościele w Palczewie kosz ambony zastąpiono obrazem zdjęcia z krzyża.

³¹ K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą*, s. 269.

plaskorzeźbioną scenę Jezusa wśród dzieci, by podkreślić znaczenie chrztu dzieci, albo w Górsku, gdzie chrztu niemowlakowi udziela sam Marcin Luter, wskazując, że chrzest odsyła diabła do piekła, a dziecko może pokonać złe moce, tak jak Dawid pokonał Goliata³².

Do dziś zachował się w Palczewie niewielki anioł chrzcielny, jeden z kilku zawieszonych niegdyś w kościołach ewangelickich Żuław. Takie anioły znajdowały się m.in. w Stalewie i w Fiszewie To charakterystyczne dla kościołów wiejskich pobrzeża Bałtyku oraz Prus Książęcych dzieła rzeźbiarskie, służące do umieszczenia w ich dłoniach mis chrzcielnych albo zawieszenia ręcznika do wytarcia rąk po udzieleniu chrztu najmłodszemu z parafian³³.

Kolejnym sprzętem umieszczanym w kościołach ewangelickich były organy. Najczęściej były to niewielkie dwu-, trój- lub pięciowieżowe instrumenty z płaszczynami piszczałkowymi, które powstawały w kościołach wiejskich, jak w Górsku, Palczewie, Kiezmarku czy Kaczynosie. W dużych kościołach miejskich Gdańska i Torunia wznoszono jednak prawdziwe „bramy Jerozolimy” – okazałe wielowieżowe szafy organowe, które zdobiły skomplikowane przekazy polityczne i teologiczne. Takie instrumenty, zdobione m.in. herbami Prus, wzniesiono w kościołach Mariackim i św. Jakuba w Toruniu, w kościele św. Jana w Gdańsku czy w kościele św. Trójcy w tym samym mieście. Budowali je tacy organmistrzowie, jak Merten Friese, Friedrich R. Dalitz czy Johann Hellwig i Matthäus Brandtner. Ich dekoracje mówiły o roli muzyki w dziele zbawienia, przywoływały króla muzyki, starotestamentowego Dawida, pokazywały postacie orła, feniksa czy aniołów dzierżących w dłoniach różne instrumenty. Inskrypcje, jak ta w Palczewie (Michael Hein), upamiętniały fundatorów instrumentów, polichromii lub ich odnowicieli³⁴.

Osobną grupą wyposażenia były porządkujące przestrzeń ławki, empory, ławy brackie i łoże kolatorów lub członków rad kościelnych. Hierarchizowały one przestrzeń kościoła, wyznaczając mniej lub bardziej prestiżowe miejsca do siedzenia podczas nabożeństw luteranckich. Te dla najważniejszych osób znajdowały się w prezbiteriach lub wokoło ambony, te dla mniej ważnych stawiano na emporach, przy ścianach. Czasem wierni korzystali z klap siedziskowych mocowanych do ławek nawowych. Szczególnie duże ławy i płyciny empor były wdzięcznym polem do dekoracji figuralnych, heraldycznych lub emblematycznych. Dobrym przykładem malowideł umieszczonych na tych sprzętach są ławy w kościele w Pruszczu Gdańskim (z tzw. emblematyką serdeczną)³⁵ i w Elblągu w kościele Mariackim, w którym namalowano spotkanie św. Tomasza z Jezusem oraz walkę Jakuba z aniołem. Z kolei w Krzywym Kole znajduje się wyjątkowy zespół ławek, na których umieszczono

³² *Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Górsku*, s. 182–184; *Konserwacja filara z kościoła farnego pw. św. Katarzyny w Brodnicy*, „Szkice Brodnickie” 3(2006), s. 85–88.

³³ B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Marienburg*, s. 47, 249.

³⁴ K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą*, s. 274–294; P. Birecki, *Architektura i wyposażenie kościołów protestanckich w Gdańsku*, s. 190; P. Birecki, *Sztuka w służbie luteranizmu na terenie Prus Królewskich (1517–1772)*, s. 72–73.

³⁵ K. Cieślak, *Emblematyka „serdeczna” Daniela Cramera w dekoracji kościołów gdańskich w XVII w.*, „Porta Aurea” 3(1994), s. 139–152; *Skarby elbląskiego muzeum. 150 lat muzealnictwa w Elblągu*, red. M. Marcinkowski, Elbląg 2014, s. 248–249.

nazwiska i gmerki fundatorów, wyobrażenia zaczerpnięte z traktatów emblematycznych oraz okazałe popiersia apostołów i pobożnych niewiast: Marii, matki Jezusa, Elżbiety, Salome czy Marii Magdaleny. Ciekawe zespoły scen, opartych teologicznie na Starym i Nowym Testamencie, a formalnie m.in. na rycinach Matthäusa Meriana, odnaleźć można w kościołach św. Jana w Gdańsku, św. Jerzego w Malborku, w Górsku czy w Przemarku. Kolatorzy zaznaczali swą obecność także poprzez umieszczanie na ławach swych herbów lub gmerków. Przykłady tego typu mebli znaleźć można w podelbłaskim Próchniku³⁶.

Malowidła emporowe łączyły się często w przekazie ikonograficznym z malarstwem ściennym, które było nośnikiem treści dydaktycznych i teologicznych. Kościoły ewangelickie pod koniec XVI wieku zaczęły wypełniać się m.in. scenami z Nowego i Starego Testamentu, emblematami czy postaciami apostołów. Malowidła stropowe powstawały głównie w tych kościołach największych miast pruskich i na Żuławach, które nie miały sklepień. W Toruniu zespół malowideł na stropie i obrazów sztalugowych powstał w kościele św. Jerzego³⁷, w Gdańsku – w kościele Bożego Ciała, a na Żuławach – w Stegnie, Krzywym Kole, Koźlinach, Trutnowach, Kiezmarnku, Wróblewie, Wocławach, Tujsku i Suchym Dębie. Malowidła o chrystocentrycznym charakterze koncentrowały się na Przemienieniu Pańskim, Zmartwychwstaniu, Wniebowstąpieniu i Sądzie Ostatecznym. Były to malowidła o dydaktycznym charakterze, podobnie jak obraz sztalugowy z tematem Sądu Ostatecznego z kościoła w Próchniku. Inne treści niosły emblematy malowane na filarach kościoła Najświętszej Marii Panny czy św. Katarzyny w Gdańsku, odwołując się do *Emblemata Sacra* Daniela Cramera³⁸.

ZAKOŃCZENIE

Koniec epoki nowożytnej zbiegł się z zaborami. Prusy Królewskie stały się prowincją Królestwa Prus. Z czasem sytuacja ewangelików prowincji zmieniała się diametralnie. Państwo wspierało budowę dziesiątek nowych kościołów i kaplic, powstawały nowe parafie, a liczba ewangelików na początku XX wieku sięgnęła pół miliona. Nieco zmieniła się przestrzeń liturgiczna nowych kościołów. Przede wszystkim uwidocznił się konserwatyzm jej organizacji. W kościołach w pierwszej połowie XIX wieku powstawały budowle projektowane przez Schinkla i jego uczniów. Nawiązywali oni do przeszłości stylem arkadkowym tzw. kościołów wzorcowych,

³⁶ Zespół dekoracji ławek w Krzywym Kole czeka na dokładniejsze przebadanie. Część malowideł stworzono na bazie traktatów pietystycznych, część z wykorzystaniem rycin Matthäusa Meriana.

³⁷ P. Birecki, *Sztuka luterńska na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 2007, s. 110–111.

³⁸ K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą*, s. 323–325; K. Cieślak, *Über Emblematik in Danziger Kirchen und ihren kirchengeschichtlichen Hintergrund*, w: *Zwei hanseatische Städte. Bremen und Danzig im Laufe der Jahrhunderte*, red. A. Groth, Gdańsk 1994, s. 73–96; A. Wołowicz, *Pierwotne graficzne dekoracje malarskiej stropu i ścian kościoła pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa w Stegnie*, „Porta Aurea” 7/8(2009), s. 267–283; A. Sobocka, *Malarstwo nowożytne w kościele Mariackim w Gdańsku*, w: *Kościół Mariacki w Gdańsku: malarstwo i rzeźba*, red. J. Friedrich, Gdańsk 2019, s. 154–161, w: *Repozytorium – Baza Wiedzy Uniwersytetu Gdańskiego* [on-line], <https://repozytorium.bg.ug.edu.pl/info/article/UOG4570838c4c2f4c7aaea39394594c2229/> (dostęp: 9.04.2025).

wracając do tradycyjnej dyspozycji przestrzeni liturgicznej: jej centralnym punktem stało się tylko i wyłącznie prezbiterium, ławki ustawiano na osi wschód–zachód, a nie w okolicy ambony północ–południe, chrzcielnice ustawiano przy prezbiteriach lub zaczęto w drugiej połowie XIX wieku wznosić kaplice chrzcielne (np. w Chełmnie w kościele Dominikanów lub w kościele Świętych Piotra i Pawła we Wrzeszczu). W drugiej połowie XIX wieku decydujący wpływ na przestrzeń liturgiczną miała Regulatywa z Eisenach ogłoszona w 1861 roku. Nie tylko nakazywała architektom i ewangelikom wzorować się w Prusach na kościołach gotyckich, ale również zastosować adekwatne stylistycznie wyposażenie. W punkcie siódmym polecono na przykład podwyższać wyraźnie prezbiterium. Powstawać zaczęły nowe neogotyckie w stylu ołtarze, ambony, chrzcielnice i organy, odrodziła się sztuka witrażu. Ściany zaczęto pokrywać wzorami patronowymi, malowanymi imitacjami tkanin lub symbolami krzyżackimi (np. w kościołach garnizonowych w Grudziądzu lub w Toruniu). Protestantyzm zaczął wracać do dziedzictwa średniowiecznego. Wnętrze kościoła ewangelickiego epoki nowoczesnej nie było jednak nowoczesne. Ikonografia nadal akcentowała najważniejsze prawdy wiary, ale mniej lub bardziej dyskretnie wskazywała na związki pomiędzy państwem a Kościołem. I to było jej nowe zadanie, którego nie dostrzeżemy w kościołach ewangelickich epoki nowożytnej³⁹.

PRZESTRZEŃ LITURGICZNA KOŚCIOŁÓW EWANGELICKICH W PRUSACH KRÓLEWSKICH

STRESZCZENIE

Artykuł analizuje przestrzeń liturgiczną kościołów luteranckich na terenie Prus Królewskich, rozpoczynając od procesu stopniowego przekształcania wnętrz kościelnych przez te parafie katolickie, które wyewoluowały w parafie ewangelickie. Antyobrazowa czy raczej antykatolicka postawa części parafian została bardzo szybko zneutralizowana, a sztuka jako medium, dzięki Marcinowi Lutrowi, zaakceptowana. W parafiach katolickich sporadycznie powstawać zaczęły obrazy o wyraźnie antyluteranckiej wymowie, jak w Łęgowie czy Pręgowie, koncentrowano się raczej na promocji kultu, luteranie użyli sztuki jako medium dydaktycznego, choć i u nich zdarzały się, jak pokazuje przykład gdańskiego epitafium Johanna Huitzingi, antykatolickie treści. Luteranie zachowali w większości przypadków oryginalne wyposażenie, które wymieniano dopiero, gdy stan techniczny i estetyka uniemożliwiały godne korzystanie z niego podczas nabożeństwa. Ponieważ luteranizm oparł się na swoim katolickim dziedzictwie, korzystał głównie z trwałego budownictwa ceglanego. Nowe kościoły wznoszono przede wszystkim na Żuławach i to z nietrwałych materiałów, takich jak drewno czy konstrukcja szkieletowa. Za najokazalszy kościół ewangelicki epoki nowożytnej należy uznać ten wzniesiony w połowie XVIII wieku na toruńskim Starym Mieście. Luteranie we wszystkich podlegających im kościołach koncentrowali się na budowie nowego wyposażenia: ołtarzy, chrzcielnic, ambon i empor, które zyskiwały bogatą dekorację figuralną i ornamen-

³⁹ Na ten temat szeroko P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014, s. 297 i n.

talną, wspomagającą proces ewangelizacji i umacniania konfesji luteranńskiej na terenie Prus Królewskich.

THE LITURGICAL SPACE OF EVANGELICAL CHURCHES IN ROYAL PRUSSIA

SUMMARY

The article analyses the liturgical space of Lutheran churches in Royal Prussia, beginning with the process of gradual transformation of church interiors by those Catholic parishes that evolved into Evangelical parishes. The anti-image, or rather anti-Catholic, attitude of some parishioners was very quickly neutralised and art as a medium was accepted thanks to Martin Luther. In Catholic parishes, images with a clearly anti-Lutheran message began to appear sporadically, as in Łęgowo and Pręgowo, but the focus was rather on promoting worship. Lutherans used art as a didactic medium, although, as the example of Johann Huitzing's epitaph in Gdańsk shows, anti-Catholic content did occur. In most cases, Lutherans retained the original furnishings, which were only replaced when their technical condition and aesthetics made it impossible to use them properly during services. As Lutheranism was based on its Catholic heritage, it mainly used durable brick construction. New churches were built mainly in Żuławy, using perishable materials such as wood or frame construction. The most impressive Evangelical church of the modern era is the one built in the mid-18th century in Toruń's Old Town. Lutherans in all their churches focused on building new furnishings: altars, baptismal fonts, pulpits and galleries, which were richly decorated with figurative and ornamental elements, supporting the process of evangelisation and strengthening the Lutheran confession in Royal Prussia.

DER LITURGISCHE RAUM DER EVANGELISCHEN KIRCHEN IN KÖNIGLICH-PREUSSE

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel analysiert den liturgischen Raum lutherischer Kirchen in Königlich-Preußen, beginnend mit dem Prozess der schrittweisen Umgestaltung der Kircheninnenräume durch jene katholischen Gemeinden, die sich zu evangelischen Gemeinden entwickelten. Die anti-bildliche oder vielmehr antikatholische Haltung eines Teils der Gemeindemitglieder wurde sehr schnell neutralisiert, und die Kunst als Medium wurde dank Martin Luther akzeptiert. In katholischen Gemeinden entstanden vereinzelt Bilder mit eindeutig antilutherischer Aussagekraft, wie in Łęgowo oder Pręgowo, wobei man sich eher auf die Förderung des Kultes konzentrierte. Die Lutheraner nutzten die Kunst als didaktisches Medium, obwohl es auch bei ihnen, wie das Beispiel des Danziger Epitaphs von Johann Huitzing zeigt, antikatholische Inhalte gab. In den meisten Fällen behielten die Lutheraner die ursprüngliche Ausstattung bei, die erst

dann ausgetauscht wurde, wenn ihr technischer Zustand und ihre Ästhetik eine würdige Nutzung während des Gottesdienstes unmöglich machten. Da sich der Lutheranismus auf sein katholisches Erbe stützte, nutzte er hauptsächlich dauerhafte Ziegelbauten. Neue Kirchen wurden hauptsächlich in den Werderland gebaut, und zwar aus nicht dauerhaften Materialien wie Holz oder Fachwerk. Als die prächtigste evangelische Kirche der Neuzeit gilt die Mitte des 18. Jahrhunderts in der Altstadt von Toruń erbaute Kirche. Die Lutheraner konzentrierten sich in allen ihnen unterstellten Kirchen auf den Bau neuer Ausstattungsgegenstände: Altäre, Taufbecken, Kanzeln und Emporen, die reich mit Figuren und Ornamenten verziert wurden, was den Prozess der Evangelisierung und die Festigung der lutherischen Konfession in Königlich-Preußen unterstützte.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Toruniu, *Ewangelicka Gmina Wyznaniowa św. Jerzego*, sygn. 131.

Opracowania

Arbusow L., *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland: im Auftrage der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga*, Leipzig 1921.

Arndt P., *Geschichte der evangelisch-reformierten Gemeinde in Thorn. Festschrift zur Einweihung der neuen Kirche am 18. Februar 1904*, Thorn 1904.

Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII wieku, t. 2: *Katalog*, red. T. Grzybkowska, Gdańsk 1997.

Berendt I., *Św. Jan od nowa. Odbudowa kościoła św. Jana w Gdańsku 1945–2020*, Gdańsk 2021.

Die bewahrende Kraft des Luthertums. Mittelalterliche Kunstwerke in evangelischen Kirchen, red. J.M. Fritz, Regensburg 1997.

Birecki P., *Architektura i wyposażenie kościołów protestanckich w Gdańsku i na jego wiejskim terytorium*, w: *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. I: *Eseje*, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 180–203.

Birecki P., *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014.

Birecki P., *Konserwacja filara z kościoła farnego pw. św. Katarzyny w Brodnicy*, „Szkice Brodnickie” 3(2006), s. 85–88.

Birecki P., *Prusy Królewskie i Prusy Zachodnie: dwa oblicza sztuki luteranckiej*, w: *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 466–476.

Birecki P., *Ratusze świątyniami protestanckimi na ziemi chełmińskiej*, w: *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012, s. 153–169.

Birecki P., *Rola portretów Marcina Lutra i Filipa Melanchtona w Prusach*, w: *Marcin Luter 1517–2017*, red. M. Obremski, Toruń 2018, s. 75–93.

Birecki P., *Sztuka w służbie luteranizmu na terenie Prus Królewskich (1517–1772)*, w: *W 500-lecie reformacji (1517–2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. Tereny dawnych Prus Królewskich*, red. J. Kłaczkow, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 49–86.

- Birecki P., *Sztuka luterńska na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 2007.
- Birecki P., *Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie reformacji*, w: *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu*, red. K. Kluczajd, Toruń 2005, s. 275–294.
- Birecki P., *Z dziejów staromiejskiego kościoła ewangelickiego, obecnie kościoła katolickiego pw. Świętego Ducha w Toruniu*, Toruń 2013.
- Cieślak K., *Ambona z kościoła św. Jana w Gdańsku. Przyczynek do twórczości Izaaka van den Blocke*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 25(1994), s. 35–58.
- Cieślak K., *Emblematyka „serdeczna” Daniela Cramera w dekoracji kościołów gdańskich w XVII w.*, „Porta Aurea” 3(1994), s. 139–152.
- Cieślak K., *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000.
- Cieślak K., *Über Emblematik in Danziger Kirchen und ihren kirchengeschichtlichen Hintergrund*, w: *Zwei hanseatische Städte. Bremen und Danzig im Laufe der Jahrhunderte*, red. A. Groth, Gdańsk 1994, s. 73–96.
- Döring G., *Versuch einer Geschichte und Beschreibung der evangelischen Hauptkirche zu St. Marien in Elbing*, Elbing 1846.
- Dzieje Grudziądza*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992.
- Geschichte Thorns aus Urkunden. Dokumenten und Handschriften bearbeitet von dr J.E. Wernicke*, t. II: *Die Jahre 1531–1840 umfassend*, Thorn 1842.
- Glemma T., *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich*, Toruń 1934.
- Gödtker I.G., *Kirchengeschichte der Stadt Straßburg*, „Archiv für Vaterländische Interessen oder Preußische Provinzial Blätter. Neue Folge” 2(1845), s. 689–714.
- Heuer R., *St. George-Kirche*, Thorn 1907.
- Heym B., *Geschichte des Kreises Briesen und seiner Ortschaften*, Briesen 1902.
- Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Górsku. Sztuka i historia*, red. S. Cendrowski, Górsk 2023.
- Krasny P., Kurzej M., *Katolicki ikonoklazm, cenzura i niechęć do obrazów w epoce potrydenckiej i w najnowszych dziejach Kościoła. Zarys problematyki*, w: *Zniszczyć obraz. Ikonoklazm europejski. Akt destrukcji i akt twórczy*, red. A. Saar-Kozłowska, Warszawa 2024, s. 99–114.
- Lambeck A.G.H., *Geschichte der Begründung und des Wachstums der Reformation in Westpreussen*, Thorn 1850.
- Leo J., *Dzieje Prus*, przekł. J. Wojtkowski, Olsztyn 2008.
- Łoziński Z., *Pomniki sztuki w Polsce*, t. II, cz. I: *Pomorze*, Warszawa 1999.
- Madej H., *Późnogotycki ołtarz cechu piwowarów w kościele św. Mikołaja w Elblągu*, „Studia Warmińskie” 11(1974), s. 93–159.
- Matwiejczuk P., *Spowiedź i jej historia w świetle „Ksiąg wyznaniowych” Kościoła luterńskiego*, Warszawa 2015.
- Michalski S., *„Hölzer wurden zu Menschen”. Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526*, w: *Baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel [...]*, red. M. Asche, W Buchholz, A. Schindling, cz. 4, Münster 2012, s. 147–162.
- Michalski S., *Rywalizacja luteransko-katolicko-kalwińska na przykładzie sztuk plastycznych w Gdańsku około roku 1600*, w: *Mistrz światła i nokturnu. Narodziny baroku w malarstwie dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Ossowski, Pelplin 2008, s. 33–54.

- Müller M.G., „*Wywód w kwestii religijnej miast pruskich*”. *Dokument do dziejów wyznania i polityki w Prusach Królewskich*, w: M.G. Müller, *Zrozumieć polską historię*, Poznań 2012, s. 170–181.
- Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia*, oprac. B. Dybaś, M. Farbiszewski, Wrocław 1989.
- Praetorius K.G., *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, oprac. J.E. Wernicke, Thorn (Culm) 1832.
- Rynkiewicz-Domino W., *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, w: *Historia Elbląga*, t. II, cz. 1: 1466–1626, red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 231–275.
- Souchal F., *Wandalizm rewolucji*, Warszawa 2016.
- Schmid B., *Der alte Hochaltar in St. Marien*, „Mitteilungen des Copernicus Verein” 15(1907), s. 40–42.
- Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Stuhm*, Danzig 1909.
- Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, Kreis Marienburg*, Danzig 1919.
- Schmid B., *Die evangelische Pfarrkirche S. Georgen zu Marienburg*, Marienburg 1932.
- Skarby elbląskiego muzeum. 150 lat muzealnictwa w Elblągu*, red. M. Marcinkowski, Elbląg 2014.
- Skibiński F., *Johann Regius i Konrad Graser Starszy o kulcie obrazów. Przyczynek do dziejów sztuki w nowożytnym Toruniu*, „Zapiski Historyczne” 76(2011), s. 77–86.
- Spicer A., *Calvinist churches in early modern Europe*, Manchester–New York 2016.
- Steensma R., *Protestantse kerken hun pracht en kracht*, Bornmeer 2013.
- Tylicki J., Żukowski J., *Chwała i marność świata. Moralizatorskie imaginarium Hermana Hana*, w: *Zmienność fortuny. Alegorie Hermana Hana*, red. J. Żukowski, Warszawa 2023, s. 11–49.
- Wołowicz A., *Pierwowzory graficzne dekoracji malarzkiej stropu i ścian kościoła pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa w Stegnie*, „Porta Aurea” 7/8(2009), s. 267–283.
- Woźniak M., *Liturgische Gefäße der protestantischen Kirchen in Königlich Preußen*, w: *Kościół i sztuka północnego Bałtyku*, red. M. Woźniak, Toruń 1998, s. 211–254.
- Ziomba A., *To, czego nie widzimy. Protestantkie kontrowersje wyznaniowe w malarstwie i rzeźbie gdańskiej w latach 1590–1620*, w: *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutera*, t. I: *Eseje*, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 158–179.
- Zirkwitz V., *Das Dorf um Danzig*, Danzig 1940.
- Żołnierkiewicz J., *Empora w kościele pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Malborku*, Malbork–Bydgoszcz 2015.

Netografia

- Sobecka A., *Malarstwo nowożytne w kościele Mariackim w Gdańsku*, w: *Kościół Mariacki w Gdańsku: malarstwo i rzeźba*, red. J. Friedrich, Gdańsk 2019, s. 139–167, w: *Repozytorium – Baza Wiedzy Uniwersytetu Gdańskiego* [on-line], <https://repozytorium.bg.ug.edu.pl/info/article/UOG4570838c4c2f4c7aaea39394594c2229/> (dostęp: 9.04.2025).